
DOKUMENTE E MATERIALE

**SITUATA DEMOGRAFIKE, FETARE, ETNIKE, EKONOMIKE
ETJ., NË VISET E “SHQIPTARËVE TË VERIUT”, NË VITIN
1877, SIPAS KONSULLIT AUSTRO-HUNGAREZ LIPPIH**

Kohët ndryshojnë dhe superfuqitë politike e ekonomike botërore të interesuara për rajonin e Ballkanit i kanë lenë vendin njera-tjetrës, por ajo që mbetet konstante është një dëshirë e përhershme e të mëdhenjve, pavarësisht nga oshilacionet për prani në këtë trevë.

Mbeten natyrisht edhe popujt e rajonit që, me ose pa aleatë të mëdhenj në miqësi ose armiqësi me njeri tjetrin, u duhet të mbijetojnë e të përpiqen për një jetë më të mirë duke shfrytëzuar të gjithë mundësitë që u jepen dhe të gjithë resurset që zotërojnë.

Nga distanca e një periudhe historike gati 130 vjeçare dy dokumente arkivore shumë interesante të diplomacisë austro-hungareze që datojnë në vitin 1877, një memorandum mbi Shqipërinë përgjithësisht, si edhe një raport mbi Kosovën, që merr shkas nga riorganizimi administrativ i saj, të hartuara prej kontit Lipih, konsull i njohur i Perandorisë Austro-Hungareze, na japin mundësi jo vetëm të gjykojmë për interesimin e jashtëzakonshëm të Vjenës për trevat shqiptare dhe kombin shqiptar, por edhe të marrim një informacion kompleks. Ky informacion hedh mjaft dritë mbi situatën politike, ekonomike, demografike, etnike, konfesionale, sociale, arsimore, kulturore, legjislativë, mbi raportet ndërnacionale, traditat, tiparet kombëtare të shqiptarëve por edhe të fqinjëve të tyre sllavë, etj., banorë të njësive administrative të kohës, që janë konsideruar si sanxhaqe ose vilajete shqiptare.

Pas një kohe kaq të gjatë që nga viti i hartimit të dy materialeve të sipërpërmendura, konstatohet pa vështirësi progresi i shqiptarëve dhe kombeve të tjerë të rajonit, fqinjë me ta, por edhe problemet e pazgjidhura të ngjashme në të dy periudhat, edhe ngjashmëria në llogaritjen e ballkanasve në kombinacionet dhe gjeostrategjinë e të mëdhenjve me interesa në rajon.

Në këtë kuadër në përplasjen midis Lindjes dhe Perëndimit konstatohet vazhdimësia e pranisë ruse, që këmbëngul të luajë rolin e protektoratit të sllavëve të Gadishullit.

Nëse do të përmendim më tej dhe më imtësisht vlerën e dokumenteve të përgatitura nga diplomati austriak në vitin 1877, duhet theksuar se të një rëndësie të veçantë janë të dhënat për situatën demografike në sanxhakun e Nishit, i cili pas okupimit e më pas aneksimit nga Serbia, në vitet 1877-1878 u spastrua etnikisht në mënyrë tërësore nga popullsia shqiptare. Diskutime e prononcime të shumta, krejt të kundërta, ndonjëherë edhe brenda ambienteve akademike, lidhur me numrin e shqiptarëve të shpërngulur, i japin informacionit të Lipih-ut për situatën demografike të këtij sanxhaku para pushtimit serb dhe para shpërnguljes që pasoi, një vlerë të veçantë. Është i njohur fakti se, edhe pse në Kongresin e Berlinit Fuqitë e Mëdha vendosën respektimin e të drejtave të dhjetra mijëra refugjatëve të pafajshëm shqiptarë, të larguar me dhunë nga vatrat e tyre veçanërisht gjatë dhe pas Luftës së Dytë Serbo-Osmane të zhvilluar në 13 dhjetor 1877-25 shkurt 1878, çka u sanksionua edhe në marrëveshjet midis Portës së Lartë dhe Beogradit, asgjë nuk u korrigjua më pas. Për pasojë një territor prej 10972 km², i populluar masivisht nga shqiptarët në krahun verior dhe perëndimor të Sanxhakut të Nishit, u spastrua etnikisht përmes një politike zyrtare të institucionalizuar në çdo instancë dhe gradualisht u kolonizua dhe serbizua.

Çfarë ndodhi dihet, pse ndodhi gjithashtu dihet, por të dhënat demografike në prag të shpërnguljes masive na mundësojnë të jemi afër të vërtetës për përmasat e asaj që ndodhi. Autorë të ndryshëm kanë për këtë pikëpamje të ndryshme¹. Sipas tyre, vendbanime shqiptare të pastra

¹ Shih: *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. II, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Historisë, "Toena,, Tiranë, 2002; Sabit Uka, *Dëbimi i shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit dhe vendosja e tyre në Kosovë*, Prishtinë 2004, etj.; Masar Rizvanolli, *Lufta e Serbisë dhe e Malit të Zi për pushtimin e tokave shqiptare gjatë Krizës Lindore (1875-1878)*, Gjakovë, 2007; Jovan Hatxhi-Vasiljeviq, *Arbanashka Liga-Arnautska Kongra i Srpski narod u Turskom Carstva (1878-1882)*, Beograd, 1909; Kristo Frashëri, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881)*, Tiranë, 1989; V. Boban, *Jastrebov u Prizrenu*, Prishtina, 1983; Emin Pllana, *Shkaqet dhe mënyra e shpërnguljes së muhaxhirëve shqiptarë nga territori i Sanxhakut të Nishit në Kosovë*, në: "Gjurmime Albanologjike" (Seria e Shkencave Historike) nr.IX, Prishtinë, 1980; *Dëbimet e shqiptarëve dhe kolonizimi i Kosovës (1877-1995)*, botim i Institutit të Historisë së Kosovës, Prishtinë, 1997; Shaban

ose të përziera kanë qenë në Sanxhakun e Nishit diku rreth 648 deri 703 vendbanime kurse numri i të shpërngulurve është dhënë nga 30 mijë (sipas Jovan Cvijiçit) në 73 mijë (sipas konsullit rus në Prizren, Jastrebov), mandej në rreth 160 deri 200 mijë (sipas Sabit Ukës) e deri 300 mijë (sipas Shaban Brahës). Në botimin më të fundit kolektiv të historianëve shqiptarë “Historia e Popullit Shqiptar”, vëll.II, Tiranë 2002, f. 148, pa specifikuar përbërjen kombëtare, jepen 100.000 të ardhur në vilajetin e Kosovës si pasojë e shpërnguljes nga zona e pushtimit serb, gati 38 mijë të ardhur në vilajetin e Manastirit të dëbuar nga ushtritë ruse e bullgare dhe 26 mijë të ardhur në vilajetin e Shkodrës për shkak të ndjekjes nga zona e pushtimit malazez. Vlen të përmendet se në një studim të botuar këtë vit në “Vjetarin” e Arkivit të Kosovës² flitet për 714 vendbanime të zbrazura nga shqiptarët por në një territor edhe përtej sanxhakut të Nishit e të Pirotit, deri në Graçanisë në afërsi të Prishtinës dhe citohen dokumente osmane që bëjnë fjalë për 320 mijë deri në 350 mijë të shpërngulur nga periferia veriore e Nishit dhe Piroti deri në Kumanovë, Prishtinë e Mitrovicë, shumë nga të cilët pas stabilizimit të kufirit serbo-osman u rikthyen në vatrat e veta. Tërhiqet mandej vëmendja se gjatë periudhës së luftës lëvizjet e popullsisë duhen parë edhe më gjerë, në gjithë Vilajetin e Kosovës, madje edhe në atë të Manastirit. Brenda ose jashtë shifrave të përmendura shënohen edhe 18 deri 22 mijë persona të likuiduar ose të vdekur nga të ftohtit e dimrit gjatë shpërnguljes. Në të njëjtin studim theksohet se në qershor të vitit 1878 Komisioni për vendosjen e muhaxhirëve relatonte, për 240 mijë muhaxhirë që kishin nevojë për ushqim e pastrehë, kurse në fund të vitit për 200 mijë të tillë. Sipas Komisionit vetëm në Stamboll më 1878 ishin stacionuar 85 mijë muhaxhirë.

Ndërkohë që burime të shumëllojshme ofrojnë një mori informacionesh statistikore, numri i përgjithshëm i shqiptarëve në Sanxhakun e Nishit para shpërnguljes sipas të dhënave të ndryshme, është dhënë nga 83 mijë-110 mijë (Feliks Kantz, Carl Sax) deri në mbi 200 mijë (Sabit Uka).

Sa është në fakt numri i shqiptarëve që u shpërngulën në dimrin e viteve 1877-1878 nga Sanxhaku i Nishit? Hulumtimet e reja në arkiva të dokumenteve të kohës do të na afrojnë pa dyshim te e vërteta. Por edhe

Braha, *Gjenocidi serbomadh dhe qëndresa shqiptare (1844-1990)*, Tiranë, 1992, etj.

² Bujar Dugolli, *Pasojat e luftës serbo-osmane 1877-1879 dhe reflektimi në marrëdhëniet me shqiptarët*, në: “Vjetar”, nr. 39-40, Prishtinë, 2008, f. 195-220.

nga sa njohim dhe me informacionin që na jep konsulli Lipih mund t'i afrohemi kësaj të vërtete.

Sipas të dhënave statistikore të ofruara nga diplomati i njohur në raportin e 17 marsit 1877, popullsia në vilajetin e Kosovës³ në vitin 1877 përbëhej gjithsej nga 404.000 shqiptarë (389.000 myslimanë dhe 15000 katolikë) të shpërndarë përkatësisht në sanxhaqet e Prishtinës (96.500 shqiptarë), Prizrenit (202500 shqiptarë), Nishit (50.000 shqiptarë pa llogaritur Vranjën me 25.000 shqiptarë të përfshirë në sanxhakun e Prizrenit), Shkupit (35.000 shqiptarë) dhe Jeni Pazarit (20.000 shqiptarë).

Në këtë vilajet konsulli shënon edhe 370.000 bullgarë, 225.000 serbë, 71.000 myslimanë të tjerë, 13.000 çerkezë, 3000 vllahë, 2000 izraelitë dhe 15.500 të tjerë. Popullsia e përgjithshme llogaritet 1.111.500, nga të cilët 555.000 myslimanë, 556.500 të krishterë dhe 2000 hebrenj.

Përsa i përket Sanxhakut të Nishit pa kazanë e Vranjës (që me këtë ndarje i takonte Sanxhakut të Prizrenit) popullsia paraqitej në këtë mënyrë: shqiptarë (myslimanë) 50.000 (+25 mijë Vranja), bullgarë (ortodoksë) 77.000 (+60.000 Vranja), serbë (ortodoksë) 11.000, myslimanë të ndryshëm 10.000, çerkezë 4.000, myslimanë (?) 4000, izraelitë 800. Popullsia e përgjithshme e Sanxhakut (pa Vranjën) ishte 156.800 banorë, përkatësisht 68.000 myslimanë dhe 88.000 të krishterë. Po të shtohet edhe popullsia e Vranjës me 25.000 shqiptarë dhe 60.000 bullgarë, numri i popullsisë arrinte 241.800 banorë, nga të cilët 93.000 myslimanë dhe 148.000 të krishterë⁴.

Në dokumentin tjetër të titulluar "Memorandum mbi Shqipërinë" dërguar Vjenës më 20 qershor 1877, konsulli F. Lipih shprehet:

Shqiptarët e Veriut ... që në kuptimin më të gjerë janë edhe banorët e Shqipërisë së Mesme ... banojnë në pashallëkun e Shkodrës, të Prizrenit, Dibrës, Jenipazarit, Nishit dhe Shkupit, pra aproksimativisht në viset e ish vilajetit të Prizrenit ..."

Sipas të dhënave statistikore të këtij dokumenti të dt. 20 qershor, Lipih shënon 798.250 shqiptarë në tërësinë e Shqipërisë së Veriut dhe 548.000 jo shqiptarë, pra një popullsi tërësore prej 1.345.000 banorësh.

³ Vilajeti i Kosovës në ndarjen administrative të sipërpërmendur u krijua në pranverën e vitit 1877 dhe ekzistoi për rreth 11 muaj.

⁴ *HHSTA, PA, A*, në *Arkivi i Institutit të Historisë* (më tej: *AIH*), Vj. 29-16, Nr.9.

Në Sanxhakun e Nishit sipas konsullit kazaja e Vranjës kishte 25.000 shqiptarë myslimanë, e Leskovcit 24.000 të tillë, e Prokuples 15.000 dhe Kurshumlisë 19.000. Ndërkohë shënohen për Vranjën 60.500 bullgarë ortodoksë, për Nishin 35.500 bullgarë ortodoksë dhe 10.000 myslimanë të ndryshëm, për Leskovcin 22.500 bullgarë ortodoksë, për Prokuplen 19.500 serbë ortodoksë dhe për Kurshumlinë 1500 serbë ortodoksë.

Sipas këtyre të dhënave Sanxhaku i Nishit kishte 223.000 banorë, përkatësisht 139.000 jo shqipfolës (prej tyre 10.000 myslimanë) dhe 83.000 shqipfolës⁵.

Nisur nga burime të tjera të cituara, S. Uka në vëllimin “Dëbimi...” f. 26, thekson se duhen shtuar në shifrën e përmendur edhe shqiptarët e Nishit dhe Pirotit që nuk janë përfshirë në statistikën e mësipërme, që sipas llogaritjeve të tij të përafërta arrinin rreth 27.000 banorë. Nëse këtë të dhënë e konsiderojmë të mirëqënë numri i përgjithshëm i shqiptarëve në Sanxhakun e Nishit do të arrinte në 110.000 banorë. Pikërisht ndërmjet shifrave 83.000 dhe 110.000, ose diçka më poshtë, duhet kërkuar numri i saktë i shqiptarëve të shpërngulur me dhunë në dimrin e viteve 1877-1878 e më pas, nga territori që aneksoi Serbia, të cilët nuk mundën të rikthehen në pronat dhe shtëpitë e tyre. Edhe pse më e ulët se disa shifra të dhëna nga autorë të ndryshëm, gjithsesi është fjala për një shifër tepër të lartë po të merret parasysh niveli i popullimit të trevave ballkanike në këtë kohë.

Përveç informacionit të sipërpërmendur demografik, etnik, fetar etj., që na jep mundësi të konkludojmë edhe për numrin e shqiptarëve të shpërngulur nga Sanxhaku i Nishit, konti Lipih ofron edhe shumë të dhëna të karakterit ekonomik e social për banorët e rajonit, për situatën politike, për rivlerësimin e rolit të shqiptarëve si një barrierë antislave, për kujdesin e vezirit, Mithat Pashës, për ta arritur këtë përmes zgjerimit të kufijve të Vilajetit të Kosovës, për interesat e veçanta krejt të ndryshme të Austro-Hungarisë dhe Rusisë në trevat shqiptare, veçanërisht në ato të Shqipërisë Veriore e më gjerë, etj. Të gjitha këto jepen jepen aq qartë sa edhe sot raportet e konsullit austro-hungarez lexohen jo vetëm pa vështirësi, por edhe me kënaqësinë që të jep një material i kësaj natyre, i hartuar nga një diplomat shumë i përgatitur dhe i mirinformuar, i cili të ndihmon të reflektosh dhe të analizosh kthjellët

⁵ *Po aty*, Vj. 29-8, nr. 104.

situatën e sotme. Më poshtë po paraqiten integralisht dy raportet e sipërpërmendura.

Marenglen VERLI

MEMORANDUM MBI SHQIPËRINË*

Vjenë, më 20 qershor 1877

Në rrethanat e sotme kombi shqiptar duhet të konsiderohet si një faktor politik, i cili meriton të trajtohet me një zell më të madh dhe të çmohet sipas vlerës së tij të plotë. Kjo veçanërisht duhet marrë në konsideratë sa më afër që po duket rreziku i sllavizimit të Gadishullit Ballkanik, sepse të gjithë elementët, që janë të përshtatshëm për t'i vënë pritë këtij procesi, kanë një rëndësi të veçantë në këtë çast për politikën austro-hungareze të orientit, për të cilën sigurisht nuk mund të jetë e pëlqyeshme perspektiva e riformimit të shteteve sllave, gjysëm ose krejtësisht sovrane, në kufirin jugëllindor të Perandorisë. Prandaj ajo është e detyruar të hyjë në kontakt të ngushtë me elementët jo sllavë të vendeve ballkanike, që ata t'i bëjë aleatë të besueshëm kundër tendencave, karakteri shkatërrues i të cilave me pasojat e fundit është drejtuar kundër ekzistencës së monarkisë. Ky karakter shfaqet jo vetëm i qartë por edhe agresiv, madje elementë të dyshimtë përpiqen të nënshtrojnë vetë serbo-bullgarizmin, i cili po përpin gjithçka, një rrethanë kjo që justifikon një bashkim të interesave shumë të afërta ndërmjet dy pjesëve.

Që të mund të vërehen si faktorë politikë të vërtetë, duhet që elementet josllavë të mos kenë karshi monarkisë thjesht rolin e nevojtarit për mbrojtje dhe ndihmë, që është pak dobiprurës, por të jenë në gjendje në rast aksioni të përdoren edhe si aleatë të dobishëm.

Para se të merremi përgjithësisht me këta elementë, është e këshillueshme që të njohim saktësisht si forcën e tyre numerike ashtu edhe aftësitë e tyre. Nga kjo pikëpamje kombi shqiptar që në rrethet e gjëra është akoma pak i njohur, si një faktor kryesor ndërmjet elementëve jo sllavë të gadishullit ballkanik, do t'i shtrohet këtu një shqyrtimi të shkurtër.

* *Po aty*, Vj. 29-8, nr.1124. "Memorandum mbi Shqipërinë" prej konsullit perandorak dhe mbretëror Lipih (Vjenë, më 20 qershor 1877). Protokollit dhe Arkiva për korrespondencën politike të Ministrisë së Jashtme perandorake dhe mbretërore.

Duket se shqiptarët kanë me hungarezët të përbashkët faktin, se sllavizmi paraqitet për të dy si një rrezik i shpejtë. Këta të fundit, sidoqoftë, kanë përparësinë se janë kombëtarisht të bashkuar dhe kanë formuar një strukturë të rregullt shtetërore, e cila në faktorin gjerman të monarkisë ka një mbështetje të fortë, ndërsa shqiptarët janë të ndarë në dy fise, në të veriut dhe në të jugut. Secili prej tyre ende qëndron krejt i izoluar dhe me pjesën tjetër ka të përbashkëta vetëm shumë pak pika takimi. Raca shqiptare në më të shumtat e cilësive esenciale ju përngjan hungarezëve, veçanërisht banorët e Shqipërisë së Veriut. Ajo është konservatore fund e krye, e gjallë dhe, të paktën deri tashti, me sukses të dukshëm ja ka arritur të ruajë pavarësinë e saj kombëtare. Kjo racë është energjike, e guximshme dhe e lidhur me dashuri ndaj atdheut dhe institucioneve të vendit. Gjithashtu shqiptarët nuk mund t'i mohohet inteligjenca, aftësia për t'u edukuar dhe sensi i një këndvështrimi të drejtë në çështjet politike. Këtë e dëshmon përparimi shoqëror, që ata arrijnë kudo ku paraqiten kushte normale, të cilat favorizojnë zhvillimin e tyre; numri i konsiderueshëm i kapaciteteve ushtarake dhe politike që kanë dalë nga mezi i popullit dhe që kanë ditur të hipin në pozita të rëndësishme; janë takti dhe qëndrimet e rafinuara me të cilat edhe fiset malore më primitive dinë të dallojnë dhe të sigurojnë fitimin e tyre. Kjo rrethanë e fundit ishte kryesisht faktori që hodhi kombin shqiptar përkatësisht, masën më të madhe të tij, në krahët e islamizmit. I njëjti rast ishte edhe me fisnikët feudalë boshnjakë, energjikë dhe llogaritës të mirë, por në rastin e shqiptarëve, me diferencën esenciale se ndryshimi i besimit i një pjese të rëndësishme të kombit nuk i vuri aspak ata që mbetën me besimin e vjetër, në një gjendje inferiore karshi të parëve. Kështu ndërmjet shqiptarëve nuk ka pasur dhe as që ka një klasë sundonjëse dhe një të sunduar dhe nuk ekzistojnë zotërinj feudalë myslimanë, nga njëra anë dhe bujq të krishterë detyruar nga ana tjetër. Si të krishterët dhe myslimanët qëndrojnë karshi njësoj të pavarur dhe në pjesët e ndryshme të vendit njësoj i kundërvihen me zell presionit të banorëve sllavë. Në gjërat fetare janë të ftohtë, pothuajse indiferentë. Ata janë fanatikë vetëm atëherë kur është puna për paragjykime, për gjëra të jashtme dhe interesa materiale. Kthimi i shqiptarëve myslimanë në të krishterë do të jetë prandaj gjithnjë për çështje marrëveshjeje dhe të ndryshimit të kushteve politike të tyre, të cilat nuk do të lejojnë të vlerësohet më te ata islamizmi, si fe me influencë të privilegjuar e shtetit më të fuqishëm.

Kundërshtarët fetarë do t'i përkasin sigurisht në pjesën më të madhe popullsisë së qyteteve, e cila duhet të konsiderohet kryesisht nën influencën e klerit mysliman dhe autoriteteve turke.

Karakteristika të tjera kombëtare të shqiptarëve janë mikëpritja e tyre, mbajtja e shenjtë e fjalës së dhënë në grindjet me fiset dhe individët, qëndrueshmëria, zotësia e tyre morale dhe fizike dhe sedra e zhvilluar në lidhje me konceptet shumë të gjera mbi nderin. Nga ana tjetër ata janë kokëfortë, të paqëndrueshëm, lakmonjës dhe jo mirënjohës. Grabitjet dhe plaçkitjet janë më tepër pasoja të kushteve të mjerueshme, nën të cilat është detyruar të jetojë një pjesë e madhe e kombit. Hakmarrja është bërë e shenjtë me anë të traditës dhe të zakoneve, bile e rregulluar sipas normave krejtësisht të caktuara dhe që kanë hyrë në mish e në gjak të popullit. Siç e tregojnë shumë shembuj, shqiptari mund të heqë lehtësisht dorë nga grabitja dhe plaçkitja, për t'u bërë një bujk i qetë dhe punëtor, por jo edhe nga zakoni i tmerrshëm i shpagimit të gjakut, i cili është i lidhur ngushtë me konceptin e tij të nderit dhe prandaj është jashtëzakonisht vështirë që të zhduket. Për më tepër është edhe gjendja e shumë pjesëve të vendit pa autoritet ligjor, sidomos e malësive, çka shtyn ata në vetmbrojtje dhe, sigurisht, janë dispozitat e pamëshirshme dhe të frikëshme të hakmarrjes, që pengojnë shumë keqbërje dhe krime. Sidoqoftë është një shenjë e mirë që populli e ka kuptuar gjendjen e mjerueshme të krijuar nga zakoni i hakmarrjes. Ai dëshiron ndryshim, por, në pamundësi që të shkëputet me anën e fuqive të veta, shpreson një kthesë që do të vinte nga krijimi ligjor i kushteve.

Pas këtij përshkrimi të shkurtër të karakterit të këtyre njerëzve, duke kaluar në gjendjen e kombit, duhet që, para të gjithave, të theksohet ndarja e tij në shqiptarë të veriut dhe të jugut, ose në gegë dhe në toskë. Kjo ndarje ka qenë shumë e theksuar në të gjitha kohët, edhe në ato më të lashtat. Të dyja pjesët e kombit qëndrojnë karshi; dialektet e folura në të dy anët ndryshojnë esencialisht shumë nga njeri tjetri; cilësitë e këqia kombëtare janë sigurisht më të theksuara tek toskët. Gega është më i besuar, më kavalier dhe gjithashtu fizikisht është më i fortë. Tosku i krishterë është i besimit greko-oriental, gega i krishterë romako-katolik. Pastaj toskët kanë një degëzim të rëndësishëm në mbretërinë e Greqisë fqinje dhe prandaj anojnë më tepër për këtë strukturë shtetërore, ndërsa gega i krishterë, siç është vërtetuar me siguri, është i përfaqësuar përjashta vetëm në katër koloni, domethënë në Erico pranë Zarës, Peroi

afër Polës, Ninkincë dhe Hertkovcë në Sllavoni, të cilat e kanë ruajtur të gjitha kombësinë e tyre.

Kolonitë shqiptare të Napolit dhe të Siqelisë duhet të jenë krijuar më tepër me të ardhur nga pjesët jugore të Shqipërisë së Veriut dhe në pjesën më të madhe do të jenë përbërë nga emigrantët e Shqipërisë së Mesme. Më mëdheu nuk di shumë për ta, pasi emigrimi i tyre daton qysh në shekullin XIV dhe XV. Për shkak të izolimit të plotë nga vendi i origjinës, ata duhen konsideruar të italianizuar, edhe pse i kanë ruajtur doket e zakonet e atdheut, si edhe, në pjesën më të madhe, gjuhën.

Ndryshe nga tosku, i cili me përjashtime të pakta u islamizua dhe simbas natyrës anon më tepër nga Greqia, dhe në shumë vende është i përzierë me elementë helenikë, gega mbeti shumë më tepër besnik ndaj krishterimit, veçanërisht ndaj besimit katolik, me gjithë konvertimet e shumta, që janë më tepër të kohës më të re. Ai me simpatinë e tij qëndron me Austro-Hungarinë.

Këto simpati shfaqen shumë më të plota ndërmjet katolikëve se ndërmjet myslimanëve, megjithëse nuk është vështirë të konstatohen edhe te këta. Karakteri i shqiptarëve, që me të drejtë akuzohen si jo mirënjohës, bën këtu një përjashtim nga rregulli. Gega katolik i është mirënjohës qeverisë perandorake dhe mbretërore për bamirësitë e shumta që merr prej saj, në lidhje me klerin, kishat dhe shkollat. Arsyeja kryesore është se në tërësi e ndjen veten deri në një farë pike nën mbrojtjen e shtetit perandorak dhe, së fundi, ai ka ditur të njohë dhe të vlerësojë në shumë raste efektin dobiprurës të kësaj mbrojtjeje, e cila është shfaqur shpesh herë në favor të klerit spiritual e pak, drejtpërdrejt, edhe në dobi të popullit.

Kufiri i lashtë natyror i Shqipërisë së Jugut me atë të Veriut është mbajtur edhe si kufi politik. Ai formohet prej lumit të Shkumbinit, i cili ndan provincat e Shkodrës dhe të Janinës, po ashtu siç ndante më përpara Genusaps Illyricum prej Epirit.

Kufiri i gjuhës ndërmjet toskëve dhe helenëve është vetëm në verilindje të Epirit dhe pikërisht prej Konicës dhe Desnikut në Pind deri në fushën e Gjirokastrës, prej këtu deri në detin Adriatik të dy elementët gërshetohen njeri me tjetrin. Por e sigurtë është se jugu i Epirit, domethënë Janina, Arta dhe Preveza, janë thjesht helenike, kurse Veriu domethënë Berati, Vlora, Tepelena dhe afërsisht gjysma e fushës së Gjirokastrës janë thjesht shqiptare (toskë), ndërsa perëndimi i vendit në

mes, afërsisht prej rrethet të bregdetit verior të Prevezës deri në Himarë i përket elementit të përzier.

Vendi në qendër, domethënë pjesa e tokës nga Berati deri diçka në veri të Durrësit, duhet të shikohet si kalim nga jugu në veri. Në këtë pjesë dialekti toskë kalon gradualisht në atë gegë. Popullsija shqiptare e kësaj pjese të vendit është kryesisht myslimane, por përmban diçka si shumë koloni vllahe.

Kufiri i gjuhës shqipe-veriore dhe asaj sllave është, përndryshe, më i sigurt se ai i shqipes-jugore dhe helenike. Këtu kemi vetëm pak vende me gjuhë të përzier, madje në atë kuptim sa që përdorimi i të dy idiomave mund të lejojë që të njohësh mirë cila është shqipe dhe cila sllavishte. Përkundrazi, të dy elementët e popullsisë ndahen drejtpërdrejt e qartë njeri nga tjetri, përfshi edhe në ato pjesë të vendit ku shqiptarët dhe sllavët banojnë të ngatërruar e ku secili lokalitet, sado i vogël, është menjëherë i dallueshëm sipas gjuhës, besimit dhe zakoneve. Në shumicën e lokaliteteve sllave të këtyre krahinave të përziera, shqipja në fund të fundit kuptohet dhe flitet. Kjo shpjegohet me faktin se shqiptari e shikon gjuhën e tij si sunduese dhe ja u lejon sllavëve mësimin e saj si mjet për t' u marrë vesh me njeri tjetrin.

Kufiri verior i gjuhës kalon nga perëndimi në lindje, në vazhdimësi, nga bregdeti Adriatik, pak nën Tivar, përmbi shpatet e maleve dhe këndin veriperëndimor të liqenit të Shkodrës, përpjetë nëpër Cem përmbi Fundinas, nëpër Kuç, në të dy lokalitetet, Vasojeviç dhe Kolashin, sadoqë atje shumica e banorëve flasin vetëm serbisht, por duken pjesërisht të origjinës shqiptare, çka vërtet paraqet shembull të një sllavizimi të shqiptarëve. Në gojëdhanat e fiseve të Shqipërisë së Sipërme flitet për dy vëllezër, Vasën dhe Grasën, Vasojeviqët, mbahen si bijtë e Vasës, kurse Grasniqët, të cilët janë thjesht shqiptarë, si bijtë e Grasës. Në bazë të kësaj gojëdhëne këto fise e shikojnë veten si të një gjaku, një rrethanë e cila në Cetinë është përdorur për të lidhur relacionet me Grasniqët.

Emri Kolashin duket se është emërtimi shqip i një fisi, që ka marrë emrin sipas të parit të vet, zotit Kolë Dshinit (ose Gjinit), pikërisht siç quhet Dukagjini një krahinë e dëgjuar, thjesht shqiptare, që fillon prej ku bashkohen Drinet dhe vijon gjatë Drinit të Bardhë deri lart në Pejë.

Kufiri i gjuhës në vazhdimin e vet të mëtejshëm kalon prej Kolashini në Gusi dhe Plavë, përpjetë lumit Ibër në Rozhajë, pastaj prej Suhadoli dhe Glugoviku në Duga Poljana, mbi pllajën e Rogozmës, deri në perëndim dhe jugperëndim të Jenipazarit, ngjitet në krahinat e

Vuçiternit, Kurshumlisë dhe Prokuples, deri sipër në kufirin serb dhe pastaj kthen përsëri te lumi i Toplicës deri në derdhjen e tij në Moravën Bullgare. Prej këtu ajo vazhdon shumë a pak vijën e këtij lumi, si edhe të Moravicës që derdhet në të, deri në Kumanovë. Këtu vazhdon nga perëndimi përgjatë shpatit jugor të Karadakut nëpër kalimin e Lepencit, çan përmes fushën e Vardarit, afërsisht te hyrja e Treskës në Vardar, kalon pastaj gjatë Treskës, në Sanxhakun e Manastirit, vijon gjatë kufirit të tij me Dibrën deri në pjesën veriore të liqenit të Ohrit dhe, prej këtu, kthen drejt perëndimit për në Shkumbin gjatë të cilit ajo kalon në jugperëndim dhe mbyllet duke arritur përsëri në Detin Adriatik. Koloni shqiptare gjenden edhe përtej kufijve të treguar këtu, në Sanxhakun e Vidinit dhe Sofies. Përbrenda tyre ka shumë lokalitete të banuara prej shqiptarëve dhe sllavëve.

Bërthama kompakte e papërzier e racës së popullit shqiptar, pa marrë parasysh ndarjen e saj në një degë veriore dhe jugore, fillon prej kufirit jugor të shënuar më sipër, domethënë nga Konica, Gjirokastra dhe Himara, deri në vijën veriore të Liqenit të Shkodrës dhe, prej këtu, gjatë shpateve veriore të grumbullit të alpeve të lartë shqiptare, më në lindje deri te Drini i Bardhë, ku përfshin lokalitetet e Lumës dhe Tetovës, pastaj të gjithë territorin e Drinit të Zi, të Matit dhe të Shkumbinit në Elbasan. Që nga Drini i Bardhë deri në pllajtat e larta të Dardanit, ndërmjet Prishtinës, Toplicës dhe Moravës, shqiptarët, megjithëse i kalojnë tepër numerikisht sllavët e vendosur këtu, prapëseprapë nuk paraqiten të papërzier dhe fillojnë përsëri të shfaqen bashkë në një masë të dendur në vendet e larta të përmendura më parë dhe në Karadak. Në përgjithësi, mund të vlejë si rregull, se në të gjithë lokalitetet e përziera shqiptarët kanë okupuar malësitë, ose të paktën vendet e ulëta afër grykave të maleve, duke u lënë serbëvet dhe bullgarëvet fushën. Përjashtim nga ky rregull gjejmë shpesh sidomos në lokalitetet malore të përziera, nga Kopaoniku deri në malet e Sharrit.

Përgatitja e një harte gjuhësore për të gjithë territorin e përshkuar këtu, është një problem i vështirë, që i tejkalon kufijtë e punës së tanishme. Me gjithë atë në fletët e bashkangjitura gjendet një paraqitje aproksimatike e raportit të shqiptarëve me kombësitë fqinje dhe me elementët e këtyre të përziera me ta.

Për qëllimet e punës së parashtruar dhe për arsye të dukshme gjeografike dhe politike, shqiptarët epirotë të jugut vijnë shumë më pak

në konsideratë se sa shqiptarët e veriut, prandaj këta mund të lihen pa u përmendur.

Shqiptarët e veriut që, në kuptimin më të gjerë, janë edhe banorët e Shqipërisë së Mesme, ndahen sipas strukturës së vargmaleve, që fillojnë nga Gusia dhe prekin bregun verior të liqenit të Ohrit në pjesën perëndimore dhe lindore. Grupin e perëndimit e pëfshin pashallëku i Shkodrës, të lindjes ai i Prizrenit, Dibrës, Jenipazarit, Nishit dhe Shkupit, pra aproksimativisht qarku i ish vilajetit të Prizrenit. Ndërmjet tyre nuk ekzistojnë ndryshime gjuhësore ose të tjera, përveç disa nuancave fare të parëndësishme.

Të dhënat statistikore që pasojnë, të cilat janë përmbledhur sipas ndarjes së sotshme administrative, padyshim nuk mund të pretendojnë për një saktësi të plotë, por sidoqoftë ato janë aty afër me të vërtetën.

SHQIPËRIA (Veriu)*

Sanxhaku (Prefektura)	Kazatë (N/prefekturat)	Mysliman ë	Katolik ë	Ortodok- k-së	Gjithse j
Shkodër	Shkodër	27.000	24.000	500	51.500
	Podgoricë	1.500	200	-	1.700
	Tivar	-	-	-	-
	Ulqin	8.400	4.000	-	12.400
	Zadrimë	2.500	7.800	-	10.300
	Lezhë	500	3.800	-	4.300
	Pukë	4.500	5.000	-	9.500

* Në kuadër të Vilajeteve (u krijuan më 1864) janë shënuar vetëm sanxhaqet (prefekturat). Sipas statistikave të mësipërme Sanxhaku i Shkodrës kishte 199.750 banorë shqiptarë, nga të cilët 95.700 të besimit katolik, 104.150 të besimit mysliman dhe 500 të besimit ortodoks. Sanxhaku i Prizrenit kishte 199.200 banorë shqiptarë, nga të cilët 185.500 myslimanë dhe 13.700 katolikë. Sanxhaku i Prishtinës kishte 90.300 shqiptarë, nga të cilët 89.000 myslimanë dhe 1300 katolikë. Sanxhaku i Nishit kishte 58.000 banorë shqiptarë, të gjithë myslimanë. Sanxhaku i Shkupit kishte 31.000 banorë shqiptarë, të gjithë myslimanë. Sanxhaku i Dibrës kishte 190.000 banorë shqiptarë nga të cilët 188.500 myslimanë, 500 katolikë dhe 1500 ortodoksë. Sanxhaku i Jeni Pazarit ndërkohë kishte 30.000 shqiptarë, të gjithë myslimanë. Kështu numri total i shqiptarëve të llogaritur në Shqipërinë e Veriut shënohet 798.250 banorë, që sipas konsullit Lipih ishin 676.600 (84,76%) myslimanë, 119.650 (14,98%) katolikë dhe 2000 (0,25%) ortodoksë.

	Krajnë	5.100	1.600	-	6.700
	Anamal	3.000	1.800	-	4.800
	Kuç	100	1.700	-	1.800
	Krujë				
	Durrës	3.000	9.000		44.000
	Tiranë				
	Fiset malore				
	Mirditë	-	18.500	-	18.500
	Hot	50	2.500	-	2.550
	Kastrat	50	2.000	-	2.050
	Kelment	100	3.500	-	3.600
	Shkrel	500	4.200	-	4.700
	Triepsh	-	600	-	600
	Rioll	1.800	1.400	-	3.200
	Grudë	-	1.000	-	1.000
	Postribë	5.000	2.500	-	7.500
	Gjovanj (Shën Gjin)	-	500	-	500
	Plant	-	950	-	950
	Kir	-	600	-	600
	Sumë	-	400	-	400
	Toplanë	-	400	-	400
	Dushman	-	1.400	-	1.400
	Shalë	-	3.200	-	3.200
	Shosh	-	1.600	-	1.600
Prizren	Prizren	45.000	1.700	-	46.700
	Gjakovë+	25.500	9.800	-	35.300
	Pejë	20.000	2.200	-	22.200
	Gusinjë	5.000	-	-	5.000
	Kalkandelen (Tetovë)	55.000	-	-	55.000
	Lumë	35.000	-	-	35.000
Prishtinë	Prishtinë	21.000	-	-	21.000
	Gjilan	24.000	1.300	-	25.300
	Vuçitern	13.000	-	-	13.000
	Mitrovicë	6.000	-	-	6.000
	Vranjë	25.000	-	-	25.000

Nish	Leskovac	24.000	-	-	24.000
	Prokuple	15.000	-	-	15.000
	Kurshumli	19.000	-	-	19.000
Shkup	Shkup	20.000	-	-	20.000
	Kumanovë	11.000	-	-	11.000
Dibër	Dibër e sipërme	68.000	-	-	68.000
	Dibër e poshtme	35.000	500	-	35.500
	Elbasan	33.000	-	1.500	34.500
	Mat	52.000	-	-	52.000
Jeni Pazar	Jeni-Pazar	15.000	-	-	15.000
	Beranë Rozhajë	15.000	-	-	15.000
	Gjithsej	676.600	119.550	2.000	798.250

Veç 798.000 shqiptarëve të numëruar këtu, në tërësinë e Shqipërisë së Veriut duhet të përfshihen edhe elementë të tjerë të popullsisë*. Në Sanxhakun e Shkodrës, serbët, përkatësisht 2500 katolikë, 21.800 ortodoksë dhe 11.300 myslimanë, janë shpërndarë në këtë mënyrë:

Sanxhaku i Shkodrës	Ortodoksë serbë	Myslimanë serbë	Katolikë serbë	Gjithsej
Shkodër	4.800	-		4800
Tivar-Krainë	4.300	4.500	2.500	11300
Podgoricë				
Kuç	12.700	7.000		19700
Gjithsej	21.800	11.500	2.500	35800

Në Sanxhakun e Shkodrës ka dhe 5000 ortodoksë vllahë dhe pikërisht në kazatë e Durrësit dhe Tiranës, përveç afërsisht 3.000 jevgjëve myslimanë.

Sipas këtyre të dhënave, popullsia e përgjithshme e Sanxhakut të Shkodrës përbëhet prej 243.450 frymë.

* Në sanxhakët e përmendur jetonin edhe 500.000 banorë sllavë. Nga këto, 35.800 në Sanxhakun e Shkodrës, 79.000 në sanxhakun e Prizrenit, 104.200 në Sanxhakun e Prishtinës, 78.500 në Sanxhakun e Nishit, 78.500 në Sanxhakun e Shkupit, 18.000 në Sanxhakun e Dibrës dhe 106.000 në Sanxhakun e Jenipazarit. Përveç sllavëve, në popullsinë joshqiptare bënin pjesë edhe 26.750 banorë nga grupe të tjera etnike, përkatësisht 7500 vllahë, 3250 jevgj, 2000 hebrenj dhe 14.000 çerkezë.

Në Sanxhakun e Prizrenit, kazatë përmbajnë:

	Ortod. serbë	Myslim. serbë	Ortod. bullgarë	Myslim. bullgarë	Muham. të përzier	Gjithsej
Prizren	15.500	15.000	-	-	2.000	32.500
Gjakovë	500	-	-	-	-	500
Pejë	15.000	-	-	-	-	15.000
Gusi	2.500	-	-	-	-	2500
Tetovë	-	-	26.000	2.500	-	28.500
Gjithsej	33.500	15.000	26.000	2.500	2.000	79.000

Në Sanxhakun e Prishtinës, kazatë përmbajnë:

	Ortod. serbë	Katol. serbë	Ortod. bullgarë	Myslim. bullgarë	Myslim. të përzier	Gjithsej
Prishtinë	11.500	-	-	-	-	11.500
Gjilan	20.500	1.200	-	-	-	21.700
Vranjë	-	-	60.500	-	-	60.500
Vuçitern	5.500	-	-	-	-	5.500
Mitrovicë	5.500	-	-	-	-	5.500
Gjithsej	42.500	1.200	60.500			104.200

Në Sanxhakun e Nishit, kazatë përmbajnë:

	Ortod. serbë	Myslim. serbë	Ortod. bullgarë	Myslim. bullgarë	Myslim. të përzier	Gjithsej
Nish	-	-	35.500	-	10.000	45.500
Leskovc	-	-	22.500	-	-	22.500
Prekuple	9.500	-	-	-	-	9500
Kurshumli	1.500	-	-	-	-	1500
Gjithsej	11.000	-	57.500	-	10.000	78.500

Në Sanxhakun e Shkupit, kazatë përmbajnë:

	Ortod. serbë	Myslim. serbë	Ortod. bullgarë	Myslim. bullgarë	Myslim. të përzier	Gjithsej
Shkup	-	-	30.000	3.000	14.500	47500
Kumano	-	-	29.000	2.000	-	31000

vë						
Gjithsej	-	-	59.000	5.000	14.500	78500

Në Sanxhakun e Dibrës, kazatë përmbajnë:

	Ortod. serbë	Myslim. serbë	Ortod. bullgarë	Myslim. bullgarë	Myslim. të përzier	Gjithsej
Dibër	-	-	17.500	-	-	17.500
Dibër e poshtme	-	-	500	-	-	500
Elbasan	-	-	-	-	-	-
Gjithsej			18.000			18.000

Në Sanxhakun e Jenipazarit, kazatë përmbajnë:

	Ortod. serbë	Myslim. serbë	Ortod. bullgarë	Myslim. bullgarë	Myslim. të përzier	Gjithsej
Jeni Pazar, Beranë dhe të tjerat	80.000	26.000				106.000

Në sanxhaqet që u përmendën janë dhe 250 jevgj ortodoksë, 14.000 çerkesë myslimanë, 25.000 vllah ortodoksë dhe 2.000 izraelitë, kështu që popullsia e përgjithshme e vendeve të banuara nga shqiptarët e veriut, duke llogaritur plotësisht dhe të sanxhakut të Jenipazarit, pastaj të rretheve Vranjë, Leskovc, Shkup dhe Kumanovë, mund të çmohet në 1.345.150 frymë, nga të cilët 798.150 janë shqiptarë dhe 548.000 jo shqiptarë.

Nga elementët e kombësive të fundit, qoftë secili veçan, ose edhe në tërësinë e tyre, nuk arrihet forca numerike e elementit shqiptar, kurse përta u përket cilësive ushtarake dhe politike ata janë shumë pas prej tyre.

Në qoftë se të gjithë territorin e trajtuar këtu, së bashku me popullsinë shqiptare energjike dhe të fortë, e mendojmë të vendosur në një tërësi administrative prej bregut Adriatik deri te Morava Bullgare, pra gati deri në mes të gadishullit Ballkanik, si edhe shqyrtojmë veprimtarinë politiko-ushtarake që kanë mundësi të japin masat e bashkuara të popullit të Shqipërisë së Veriut, gjithshu dobitë strategjike që ekzistojnë, qoftë

për një defensivë edhe për një ofensivë të fortë kundër Serbisë dhe Bullgarisë, atëherë do të jemi në gjendje të çmojmë rëndësinë e veçantë që duhet të ketë zotërimi i atij territori për çdo fuqi që është e detyruar të mbrohet nga sllavizmi. Kjo vlen aq më tepër për Austro-Hungarinë, e cila posedon nacionalitete sllave në veri e në jugë më tepër se sa duhet, madje me propabilitet të madh me depërtimin në Bosnje dhe Hercegovinë do të shtohen elementë të tjerë jugosllavë. Kështu një përforsim me nacionalitete jo sllave duhet të quhet i mirëpritur.

Shqiptarët e veriut të vetëm janë tepër të dobët që të mund të mbrohen në një ndeshje me sllavët. Por, duke qenë me një fuqi të madhe si Austro-Ungaria, ata mund t'i bëhen kësaj aleatë të vlefshëm, përderisa ata janë jo vetëm një popull i fortë dhe me frymë krejtësisht antisllave, por edhe sepse okupojnë një territor, që, nga njëra anë, avancojnë deri në kufitë e principatës të Serbisë dhe, nga ana tjetër, deri në Moravën Bullgare, duke i vënë dukshëm fre lakmive serbo-bullgare për t'u zgjeruar. Në duart e Austro-Hungarisë ky territor mund të merrte një pozitë, që do t'ua bënte të pamundur sllavëvet nën protektoratin rus, të tentojnë të marrin përfundimin e Gadishullit Ballkanik, aq shumë të dëshiruar, i cili është në sferën e interesave të monarkisë.

Antipatisë së shqiptarëve të veriut kundër sllavëve, këta i përgjigjen po me atë mënyrë. Kjo neveri reciproke e të dy racave shfaqet më tepër, natyrisht, në ato vende ku ata janë më tepër në kontakt me njeri-tjetrin, pra në pjesët e përziera të vendit, që nga Drini i Bardhë e deri tek Morava dhe që nga kufiri i Serbisë deri në Shkup. Në viset në fjalë shqiptarët i kanë prapsur gradualisht si serbët ashtu edhe bullgarët, duke përparuar në lindje që nga vendet e tyre, të ndodhur në përfundim të Drinit. Për serbët është sidomos i dhimbshëm okupimi i vendeve historike të Prizrenit dhe Prishtinës dhe në këtë mënyrë ata e kanë paguar shtrenjtë vënien e vendit nën zgjedhje në kohën e nemanjiqëve të fundit. Në këtë territor gjejmë pothuajse krejtësisht vetëm emra sllav të vendbanimeve, rrethanë e cila mund që të ketë kontribuar në përhapjen e opinionit se ato vise kanë qenë të banuara vetëm prej popullsisë sllave. Kur shqiptari zbrapste nga një pikë kolonizatorët sllavë, ai e mbante emërtimin e deriatëhershëm të vendit dhe e shumta e përshtaste atë për shqiptimin e tij, gjë që nuk mund të shënohej përmbi kartat.

Kolonive të reja ai u dha emra shqip krejt të rinj. Ky konstatim mund të vërehet edhe në Dibër, në vendet e Shqipërisë së Mesme, por edhe në vetë malësitë, ku emrat e vendeve paraqiten të ngatërruar

sllavisht dhe shqip, një dëshmi kjo, se këto vende i ishin nënshtruar sundimit serb ose bullgar dhe ishin pushtuar përsëri gradualisht prej shqiptarëve.

Popullsia shqiptare e territorit të përzier të shënuar më sipër, e di mirë se deri sa të ekzistojnë serbët, këta nuk do të pushojnë kurrë së kërkuari vëndet e lidhura ngushtë me traditat e tyre historike, sidomos, Pejën, qendrën e Patrikanës serbe të Prizrenit dhe Prishtinës, qendrën e dikurshme të mbretërve, si edhe fushën historike të Kosovës dhe praninë shqiptare atje do ta konsiderojnë si një pushtim. Të kërcënuar nga pretendimet serbe në çështjet e tyre jetësore, shqiptarët ruajnë këtu më me zell se kudo tjetër, çdo lëvizje sado të vogël të sllavëve për çlirim. Prandaj në fillim të luftës serbe të vitit të kaluar populli shqiptar i atyre viseve, u ngrit me nervozizëm të madh dhe formoi kontigjente të mëdha trupash jo të rregullta dhe i trajtoi në mënyrën më të pamëshirshme komunitetet sllave të kësaj ane, që sigurisht s'kishin faj që Serbia shpallte luftë.

Nuk ka dyshim se shumë nga ata shkuan pas lakmisë së grabitjes, por zelli i tyre ishte gjithsesi pasojë e qëllimit për të mbrojtur vendin kundër armikut kryesor, që ishte duke i invaduar dhe, njëherësh, edhe shfrytëzim rasti për të dobësuar elementin serb vendas.

Dihet tashmë se me ç'masa të gjëra u krye synimi i fundit. Menjëherë sapo ishin realizuar dy qëllimet kryesore të lëvizjes dhe disa qëllime të tjera praktike sekondare, si armatimi me armë zjarri moderne dhe me municione, kontigjentet vullnetare u kthyen përsëri në shtëpi, të gatshëm në çdo rast për të përsëritur skenat e djegjeve dhe të plaçkitjeve të vitit të kaluar.

Mbasi serbët e atjeshëm janë numerikisht më të pakët dhe të paisur me energji shumë më të dobëta, urrejtja e tyre shfaqet vetëm me kërcënime të pafuqishme dhe drejtohet ndaj të gjithë shqiptarëve pa dallim feje, pra edhe kundër shqiptarëve katolikë.

Menjëherë pas deklarimit të luftës me rusët, nga ana e serbëve u hapën zëra në Prizren, që e vinin këtë urrejtje më në dukje. U fol se tani kishte ardhur më në fund koha e sllavëve dhe shqiptarët le të shikonin mirë se si, me ndihmën e vëllezërve rusë, do t'ua ndreqnin qefin, madje edhe fëmijët nëpër djepe nuk do të faleshin. Nuk ka dyshim se, në qoftë se do të vinte rasti i favorshëm, këto kërcënime do të bëheshin realitet. Shqiptarët, duke e ditur mirë këtë, në çdo rast që situata shpërthen, veprojnë të parët duke i shkaktuar kundërshtarit dëmet më të

pamendueshme, por vërehet se ata kujdesen më tepër për ta dobësuar moralisht dhe materialisht kundërshtarin se sa kërcënojnë vërtet jetën e tij, sadoqë, me brutalitetin që sundon, edhe vrasjet natyrisht nuk mund të përjashtohen. Kjo kujdesje relative nuk vjen aq tepër nga arsyet humane, për të cilat shqiptari nuk do të dijë, por prej konsideratës që raja sllave mos të dëmtohet pa qenë e nevojshme, mbasi është një komunitet shumë i mirë për të punuar e për të paguar taksa.

Në sajë të pozitës së vendit të tyre, dibranët bullgarë janë më pak të ekspozuar para rrezikut të serbizimit, se sa fqinjët e tyre matanë maleve të Sharit, të cilët dikur formonin pa dyshim shumicën dhe sot janë në numër të vogël. Këta tolerohen thjeshtësisht prej shqiptarëve, kohë pas kohe edhe keqpërdoren, gjë që së fundi u ndodh të gjithë bullgarëve, që janë fqinjë me dibranët, pra edhe komuniteteve bullgare të vendosura në Gostivar, Kërçovë, Strugë, Ohër etj.

Edhe në Dibër urrejtja për serbët është gjithashtu tepër e theksuar, vetëm se e lidhur me një nënvlerësim të madh, që ndoshta shpjegohet se këtu banon në grumbuj një fis i madh, jashtëzakonisht trim e kryelartë, ndonëse i egër e grabitqar, i cili e ka ruajtur më gjallë se gjetiu traditën e kohës së Skënderbeut. Ndërmjet familjeve të para të vendit nuk ekziston asnjë, që, në një mënyrë ose tjetër, nuk e lidh origjinën e saj me heroin kombëtar, prandaj çdo gjë që është antikombëtare, qoftë serbe, bullgare ose otomane, shikohet me përbuzje shumë të madhe.

Më në përfundim të vendeve që u përmendën këtu, pra në Shqipërinë e Sipërme dhe të Mesme, përkatësisht në territorin e Shkodrës, urrejtja për serbët ose frika, është më pak e konstatueshme. Përkundrazi urrejtja atje drejtohet kundër Malit të Zi, prapa së cilës më në fund ndihet një respekt i madh, dhe vështrimet janë drejtuar më shumë jashtë atdheut, sidomos në Austri dhe Itali. Cili nga të tre faktorët e përmendur do të ketë influencën më të madhe, kjo varet nga fakti se cili ndërmjet tyre do të ketë mundësi të verë më tepër në dukje këtë influencë. Në këtë drejtim Mali i Zi ka bërë shumë dhe aspiron akoma më tepër, por influenza e tij ngrihet ose ulet sipas suksesit të armëve të tij dhe, prandaj, nuk mund të flitet për relata simpatie. Ajo madje është e bazuar shumë në të holla, e shumta si ajo para pak kohe në Mirditë, ndonëse është pikërisht paraja që rrjedh më pak në Cetinë. Influenca bazohet edhe në kontaktin e drejtpërdrejtë dhe në komunikacionin kufitar të gjallë me krahinat malore të veriut, gjë që është gjithnjë problematike dhe e përkohëshme .

Italia e ka mirë, se bregu Adriatik karshi është nën zotërimin e saj, se me limanet shqiptare ajo gjendet në raporte tregtare të shumëllojshme dhe këtu bën pjesë edhe Shkodra në sajë të Bunës, që është e lundrueshme. Limanet u ngjajnë diçka atyre të Dalmacisë, ndërsa mënyra e lidhjeve, që ka zënë mjaft mirë, bëhet njëlloj si dikur nën sundimin venecian dhe prandaj ato mënyra lidhjeje, ruajnë sot, deri në një farë pike, edhe traditat veneciane. Këtu, domethënë ndër limanet, influenca italiane e ka punën të lehtë, sidomos në Shkodër, popullsia katolike së cilës e dërgon rininë e saj me dashuri të madhe në Venedik për t'u edukuar. Këtë influencë e barazon vetëm Triesta tregtare dhe shoqërore, por edhe kjo, sigurisht, në një masë të tillë, që na jep të drejtën të themi se të dy influencat qëndrojnë në barazpeshë karshi njera tjetrës. Menjëherë porsa të dalësh nga qytetet limanorë, që së fundi janë vetëm Shkodra, Durrësi, Vlora dhe më së paku Leshi, dhe të shtrihesh në zonën fushore, gjithçka ndryshon në çast. Këtu zhduken menjëherë afrimet italiane dhe çdo gjë është e brumosur dhe e frymëzuar nga mendime thjesht kombëtare.

Popullsia katolike është krejt nën influencën e klerit të saj. Vetëm me përjashtime të pakta, e nga motivet fetare ajo është antiitaliane. Popullsia myslimane, në se është në gjendje që të formojë një ide mbi Italinë, ndjen frikë dhe përbuzje kundrejt saj dhe qëndron më parë në anën e Portës, me simpatitë e saj, mbasi një pjesë e rëndësishme e vendit, Shqipëria e Mesme, është gati krejt myslimane. Nuk ka dyshim, se sa më shumë të largohesh nga fusha bregdetare të futesh në brendësi të vendit aq më dukshëm pakësohet ajo simpati.

Në rrethet malore katolike nuk ekzistojnë aspak të tilla gjëra, por vetëm frika dhe antipatia. Myslimanët luftojnë çdo influencë të qeverisë dhe, njësoj si katolikët, ruajnë me zell institucionet e tyre të fisit. Provinca myslimane e madhe dhe me popullsi të dendur e Matit është kundërshtar e vendosur e Portës. Bajraçet katolike kufitare, të Kthellës, Përlatit dhe Selitës, si edhe Mirdita fqinje dhe të pesë bajraçet katolike të Leshit, së bashku me popullsinë katolike të Zadrimes, janë në çdo rast gati që të shpëputen nga Porta. Por nuk posedojnë udhëheqës si edhe pushkë me mbushje nga poshtë, dhe municion. Kjo vlen për të gjithë fiset malore të Shqipërisë, pa dallim feje, me përjashtim të atij të Gjakovës. Dukagjini kthehet andej ku shikon Mirditën të Fortë. Pulati është krejtësisht katolik dhe me mendime nacionale, por për shkak të pozicionit qëndron i mbyllur në vetvete.

Fiset e malësisë së Mbishkodrës si të gjithë të përmendurit deri këtu, janë armiq të vendosur të qeverisë, por, mbasi nga njëra anë viset e tyre janë të kalueshme lehtë për veprime ushtarake dhe, nga ana tjetër, janë fqinjë kufitarë të Malit të Zi, u duhet që të manovrojnë andej këtej, ndërmjet këtij dhe Portës. Të gjitha këto fise malore, që përfaqësojnë bërthamën e forcës së popullit dhe që prandaj kanë një rëndësi të veçantë, qëndrojnë me simpatitë e tyre krejtësisht të vendosur në anën e Austro-Hungarisë, pse ata janë para të gjithave katolikë. Çdo udhëtar austriak, aq më tepër një konsull austriak, do të pritet këtu si vëlla dhe si mik. Këtu duhet vetëm një shtytje e vogël për ta bërë influencën tonë të vetmen për të drejtuar, prandaj edhe kultivimi i saj është me rëndësi të madhe, aq më tepër se malet, me popullsinë e tyre të vendosur e sundojnë fushën dhe një ringjallje e vendit në kuptimin nacional, katolik dhe, në një pikë më të largët, austriak, duhet të fillojë dhe mund të fillojë në çdo kohë vetëm prej vendbanimeve të racës së Shqipërisë së Sipërme.

Përcaktimi i rrethit të simpative të shqiptarit të veriut për Austrinë, do të bëhej në mënyrë më të qartë, sikur të përfshihesh në të Shqipëria e vërtetë e veriut, në jug deri në Durrës, e deri brenda në Dibër dhe në lindje deri në Marovën bullgare. Këtu, nëpër malet, gjithashtu edhe mbi vendet fushore dhe pjesërisht në qytetet, si Shkodra, Prizreni, Gjakova e Dibra, emri i “Kralit të nemces”, i mbretit gjerman, është një fjalë magjike. Ky emër këtu përmbledh çuditërisht kuptimin e sundimitarit legjitim të lindur, të cilit i përkiste vendi në kohët e lashta. Me këtë mund të lidhen shumë mirë kujtime të mjergullta të luftërave të trupave perandorake dhe të pushtimit të përkohshëm të vendit prej Nishit dhe Jenipazarit deri poshtë në Shkup, si dhe gjurmë të mbetura në mendje nga periudha e shkurtër e perandorisë latine të Kostandinopolit. Por akoma më e çuditshme është se në rrethet ortodokse myslimane, veçanërisht ndërmjet dervishëve dhe hoxhallarëve, ekziston tradita e një afiniteti të ngushtë të “nemces”, nën të cilin mendohet akoma ekskluzivisht austriaku, me racën ariane, si dhe mendimi se kurora mbretërore e Persisë së vjetër e Nushirve, (apo kurora e Nushirvanit legjendar), ndodhet akoma në thesarin perandorak në Vjenë. Sipas kësaj shtëpia perandorake mund ta gjurmojë rënien e fisit të lartë të saj deri te mbretërit e vjetër persë dhe në rast se do të ishte fjala për lidhje të një kombi evropian me racat e lindjes, atëherë vetëm kombi i “nemces” duhet të konsiderohet si farefis i tillë.

Me përjashtim të traditave, ndjenjave ose mendimeve të disa klasave të popullit, simpatitë shqiptare për Austro-Hungarinë mbështeten, veçanërisht, edhe mbi baza shumë reale. Katolikët kryesisht mbi besimin e përbashkët dhe mbi relacionin e protektorit, të cilën ata e gëzojnë, shumë ose pak, në mënyrë të drejtpërdrejtë në bazë të proteksionit të akorduar kultit prej qeverisë perandorake dhe mbretërore. Ajo e myslimanëve mbi antagonizmin Austro-Hungarez kundër tendencave të Ruisë për sllavizmin. Rusia, po të mos ishte e detyruar të merrte në konsideratë rrethanat, nuk do të hezitonte ta shtrinte influencën mbi të gjitha kombësitë e gadishullit të Ballkanit. Më tepër nga sa supozojmë zakonisht, shqiptarët muhamedanë kanë bindjen e plotë se Austro-Hungaria ka detyrën të prishë planet e Ruisë mbi vendet e Ballkanit sepse është e interesuar që të largojë nga vetja rrezikun sllav. Në këtë detyrë të sajën, ata shohin garancinë dhe rastin më të mirë për të mos rënë në duart e rusëve të frikshëm dhe të urryer dhe kanë bindjen se Austro-Hungaria do të marrë përsipër rolin e mbrojtësit dhe të udhëhëqësit të natyrshëm të tyre kundër Ruisë dhe sllavëve nën mbrojtjen e saj.

Natyrisht ata do të pëlqenin më mirë, sikur kjo të ndodhte në atë mënyrë, që Austro-Hungaria të delte thjesht si aleate e Portës së Lartë dhe autoriteti i sulltanit të shtrihej mbi provincat evropiane të perandorisë së tij. Në këtë relacion, shpresën më kryesore ata e kanë te Hungaria. Për aftësitë e saj të mbrojtjes dhe gadishmërinë për të ndihmuar Turqinë, ata kanë idetë më të larta. Ajo është për ta jashtëzakonisht simpatike. Në qoftë se kushtet do të ishin kundër një ndihme të tillë, ata do të viheshin patjetër në anën e trupave marshuese perandorake dhe mbretërore menjëherë sapo të thyhej rezistenca e Portës kundër armatave ruse dhe turqit nuk do të ishin më në gjendje që të shmangnin një invadim. Për çdo rast, për të siguruar bashkëpunimin e tyre, do të duhej të shtrohej më parë pyetja në se ata do të kishin shpresë se mund t'u rezistonin armëvet ruse dhe në se për këtë rezistencë prisnin një ndihmë të madhe nga ana e Portës. Sidoqoftë kjo pyetje do t'u bëhej atyre vetëm nëqoftëse armata turke e Danubit do të bëhej e pazonja për rezistencë prej ndonjë sulmi total, ose prej një sërë fatkeqësish dhe do të ishte e detyruar të tërhiqej nga Ballkani, duke e dorëzuar vendin dhe duke e lënë pa mbrojtje përballë kolonave avanconjëse ruse.

Pasi asnjë shqiptar nuk do që të bjerë nën pushtimin e Ruisë dhe aq më pak të vihet në një gjendje të varur nga serbët dhe bullgarët e

urruyer dhe të përbuzur, kuptohet qartë përgjigja e vetme për pyetjen e shënuar.

Më në fund, një fakt i kryer do të krijonte një situatë e re. Ai do të ishte një marshim [i ynë] në Bosnje e në Hercegovinë, i cili do të pasohej me përparim në Bosnjen lindore, respektivisht në Senicë dhe Jenipazar dhe, pastaj, përtej këtyre pozicioneve, në fushën e Kosovës. Në këtë rast shqiptarëve do t'u mbetej të zgjedhnin ndërmjet Austrisë dhe Rusisë, çka do t'i çonte, më me efekt se nga gjithë mënyrat e tjera, te e para.

Një operacion i tillë, i filluar që nga Bosnja, do të ishte i këshillueshëm, përpara çdo gjëje tjetër, edhe nga arsyeja për të siguruar pozicionin e rëndësishëm të Nishit, të tokës së Kosovës dhe të luginës së Moravës, nga një përmbysje e papritur e situatës dhe nga një pushtim. Ajo do të prekte një herë vetëm pjesën lindore të Shqipërisë së Veriut dhe të Perëndimit, domethënë viset e Shkodrës, të cilat nuk mund të mendohen si të ndara krejtësisht nga e para, dhe të cilat do të mbeteshin, të paktën për momentin e parë, të hapura ndaj një pushtimi eventual italian. Prandaj pyetja është mos ndoshta do të ishte më me vend që, njëkohësisht me marshimin e trupave perandorake dhe mbretërore në Bosnjë dhe Hercegovinë, të pushtoheshin ushtarakisht edhe pikat më të rëndësishme të bregdetit shqiptar, Tivari, Ulqini ose Shëngjini, Durrësi, makar edhe Vlora dhe për këtë të merret parasysh bashkëpunimi i flotës perandorake dhe mbretërore. Në këtë mënyrë do të sigurohej Shqipëria e Veriut aq sa duhet dhe, për çdo eventualitet, do të përgatitej si bazë për pushtimin e Bosnjes e të Hercegovinës. Në një rast ekstrem, ndërmjet dy të këqijave, Austro-Hungaria do të vepronte e do të zgjidhte marrjen për vete të Bosnjës e të Hercegovinës, ose themelimin e një perandorie jugosllave në kufirin jugëllindor të saj. Ajo do të pranojë riskun relativisht më të vogël, domethënë pushtimin e përkohshëm dhe posedimin eventual të mëvonshëm të vendeve më të afërta. Prandaj do të bëhej shkak që ky fitim i imponuar nga rrethanat të paktën të vlerësohej në interesin më të mirë të saj, gjë që mund të bëhej mirë duke i zgjeruar mundësisht kufijtë e saj drejt lindjes ose jugut dhe, njëkohësisht, përreth tyre të ngrihej një mur mbrojtës kundër sllavëve kufitarë. Por llaçin me materialin më të mirë për këtë qëllim do ta formonin pikërisht shqiptarët e veriut, në qoftë se do të duhej që të përdroreshin ata këtu për të lehtësuar krijimin e një postulati të nevojshëm për interesat shtetërore të Austro-Hungarisë, domethënë të paralizoheshin vështirësitë dhe rreziqet e elementit sllav,

duke fituar një kombësi jo sllave, detyra tradicionale dhe e natyrshme e së cilës do të ishte që të kundërshtojë tendencat sllave.

Se ç'pozitë do të merrte Italia ndaj një pushtimi austro-hungarez të Shqipërisë, është një pyetje e cila nuk mund të lejojë që të përgjigjesh me supozime të thjeshta. Duket se është fakt, se në kohën e fundit politika italiane po i kushton Shqipërisë një vëmendje më tepër se të zakonshme dhe se organet konsullore të saja në Mirditë po zhvillojnë një veprimtari mbi çështje të rëndësishme. Natyrisht kjo ka çuar në kompromentimin krejtësisht të Italisë para syve të autoriteteve dhe të popullsisë, veçanërisht të mirditasve, duke i dhënë çështjes së tyre një goditje të ndieshme. Ka shumë mundësi që Italia të mos qëndrojë aspak indiferente kundrejt eventualitetit të shënuar më sipër, bile ajo ndoshta do të guxonte të hynte edhe në një konflikt luftarak me Austro-Hungarinë. Megjithëkëtë, është e dyshimtë në se ajo është e armatosur dhe mjaft e fortë për një gjë të tillë dhe në se do të ketë dhe fuqi të tjera me vehte për këtë gjë.

Për të ndjekur plane aneksimi në Gadishullin e Ballkanit, Italia nuk mund të mbështetet në asnjë fuqi tjetër, përveç se te Gjermania që është duke ecur në rrugën e një politike agresive ekspansioniste, pavarësisht nga realitetet e dobëta të kësaj të fundit ndaj Francës, së cilës nuk do t'i dukej aspak oportune ndjekja e një politike të tillë, aq më pak, në një kohë kur Rusia, siç na del rast pas rasti në shesh, është krejtësisht e angazhuar me Turqinë. Aleanca e tre perandorëve paraqet një garanci që, pikërisht së fundi me ndërmjetësinë ose garancinë e Gjermanisë, Austro-Hungaria të hynte në një diskutim dhe marrëveshje me kabinetin rus për të mbërritur në rrugën paqësore në një rregullim të çështjeve të nxehta.

Italia nuk mundet dhe nuk duhet të guxojë që të hidhet në një konflikt, duke u mbështetur vetëm te vetja e saj, i cili për të do të kishte një përfundim tragjik. Nga ana tjetër një pushtim i Shqipërisë nuk do të ishte për Italinë një çështje e nevojës politike, siç është për Austro-Hungarinë, që kujdeset të krijojë atje një kundërpozicion ndaj shtimit të padëshirueshëm të elementit sllav. Italia tërhiqet atje thjesht nga kujtime historike, që nuk i përshtaten kohës së tanishme, si edhe prej tendencave të pushtimit. Më në fund me një pushtim të tillë Italia do t'i sillte vetes, me shumë propabilitet, vetëm probleme të rënda, sepse ajo nuk i kupton veçoritë e popullsisë fshatare [shqiptarë], veçoritë tradicionale, mënyrën e jetesës dhe doket e zakonet e tyre dhe kështu, që në fillim, do të krijonte antipati. Pastaj do të binte në konflikt me klerin katolik dhe ndërmjet tij

me tërësinë e katolikëve dhe, më së fundi, do të ishte ndoshta e detyruar që ta trajtonte vendin si një tokë të pushtuar.

Si kompensim për heqjen dorë nga planet e saj shqiptare, që së fundi nuk janë vërtetuar, Italisë mund t'i ofrohej, në rast të një copëtimi të Perandorisë Osmane, një pozicion në bregdetin verior të Afrikës, p.sh. në Tripoli, një fitim, që për atë do të kishte një rëndësi të madhe detare dhe tregtare dhe që, ndoshta, do të aspirohej nga ajo më tepër se sa një pushtim i Shqipërisë.

Nga ana tjetër, Austro-Hungaria, nga pikëpamja e interesave të veta të menduara mirë, në asnjë mënyrë nuk mund të lejojë një pushtim të Shqipërisë së Veriut nga ana e Italisë, sepse në vend të një posedimi të kësaj province nga qeveria e Portës, krejtësisht e parrezikshme për të [Vjenën], që në asnjë mënyrë nuk i sjell dëme, aty do të zinin vend elemente turbullues, të cilët veprimtarinë e tyre të njohur do ta çonin jo vetëm në Dalmaci, por edhe në Mal të Zi, Bosnjë dhe Hercegovinë, bile do ta zgjeronin dhe më tutje përbrenda gjithë Shqipërisë, deri thellë në Rumeli, duke krijuar një situatë kundrejt së cilës kjo e sotmja, do të ishte më e preferueshme, sado e padëshirueshme që është.

Njëkohësisht edhe interesat tregtare të Austro-Hungarisë do të dëmtoheshin rëndë, do të shfaqej rreziku që vijat e mëdha të komunikacionit të monarkisë që prej Mitrovicës nëpër Bosnjë dhe Serbi për në Selanik dhe Stamboll, do të binin në duart e një konkurenti politik dhe tregtar nga parimet e të cilit mund të presësh çdo gjë.

Veçanërisht do të duhej bërë pyetja se ç'qëndrim do të mbanin Anglia dhe Franca ndaj një aksioni italian në lidhje me Shqipërinë. Në këtë rast do të supozohej me një farë sigurie, se këto fuqi do ta favorizonin një okupacion austriak, ose të paktën nuk do ta pengonin atë, përkundrazi një okupacion italian do ta shikonin me sy të shtrembër, nëse nuk do të ishin të gatshëm për ta ndalur.

Tani del pyetja tjetër: Në rast se bëhet fjalë për pushtimin e Shqipërisë, Austro-Hungaria çfarë zgjerimi ka parasysh?

Nisur nga ajo që është e këshillueshme, se në qoftë se janë në plan pushtime të reja, nuk duhet të kënaqemi me pak, por mundësisht ta hedhim vështrimin larg, nuk do të ishte e rekomandueshme një pushtim i veçuar, ose i Shqipërisë Lindore, ose i vendeve bregdetare perëndimore, domethënë secilës për llogari të saj.

Shqipëria Perëndimore është relativisht një anë deti e ngushtë, të cilës nuk duhet lejuar t'i mungojë hinterlandi, ndryshe pushtimi i saj për

Austrinë do të kishte vetëm rëndësinë e një Dalmacie të dytë. Gjithashtu Shqipëria e Lindjes nuk mund të bëjë pa vendet bregdetare të Adriatikut, sepse, po të shkëputet nga kontakti me to, do të shtyhej drejt rrugëve politike dhe tregtare të tjera. Madje nuk do të ekzistonte asnjë arsye për ta copëtuar kombin [shqiptar], ndërkohë që më tepër do të kishte oportunitet që ai të mbahej në gjithë tërësinë e vet.

Të dyja pjesët e vendit kanë rëndësi politike, ushtarake dhe tregtare të barabartë për Austro-Hungarinë. Secila më vete dhe e izoluar nga tjetra, nuk do të kishte rëndësi në të njëjtën përmasë. Eksporti i prodhimevet vendase të Shqipërisë Lindore, i cili në pjesën më të madhe ka marrë rrugën nëpër Selanik, po të lidhet kjo rrugë me bregdetin Adriatik me anën e një hekurudhe të degëzuar nga vija Selanik-Mitrovicë dhe stacioni i fundit i këtij degëzimi të vijonte me komunikacionin detar direkt me Triestën, atëherë do të kishte mundësi të drejtohej ekskluzivisht në këtë liman dhe, nga ana tjetër, do t'i jepte hov qarkullimit në të njëjtën rrugë të artikujve austriakë për të gjetur treg shitje në Shqipërinë Lindore. Via Triestes, nuk do të mund t'i dilte përpara me sukses të rëndësishëm asnjë konkurrencë e huaj. Kështu do të mund të rifitohej përsëri pozicioni tregtar tani gati i humbur, madje do të zgjerohej edhe më tepër, sepse në vazhdimin e linjës Selanik-Mitrovicë për në Bosnjë dhe Nish të Serbisë, nga njera anë dhe për në Sofie, nga ana tjetër, do të kishte mundësi që komunikacioni të zgjerohej në të gjitha drejtimet e Gadishullit Ballkanik. Në atë rast do të përdorehin vijat austriake deri në zemër të këtyre vendeve, - një kombinacion ky tepër i dëshirueshëm, i cili nuk do të mund të ekzistonte në rast se të dy pjesët e vendit [të shqiptarëve], që i përkasin një të tërë, do të izoloheshin nga njëra-tjetra.

Për arsyet e sipërpërmendura një pushtim i Shqipërisë në Lindje do të rekomandohej të kryhej deri në Moravën bullgare, por bashkë me Nishin, tregtarisht dhe strategjikisht njësoj të rëndësishme, deri në Ak-Palanka edhe në komunikacionin e kësaj pike kyçe, që ka gjithashtu një rëndësi të madhe, përmbi Shën Kollin (Sveti Nikollën) Ballkan. Caku jugor i kufirit të Moravës duhet të gjendet në Moravicë, shtrati i së cilës formon ndarjen e kufirit ndërmjet shqiptarëve të Karadakut dhe të bullgarëve të Kumanovës dhe Vranjës.

Lokalitetet shumë produktive të Leskovacit dhe të Vranjës, që bien në vijën e Moravës, për të mos u copëtuar nga kufiri i Moravës mund të mbahen edhe deri në shpatet e maleve, që përbëjnë kufijtë e përshtatshëm lindorë të sotëm.

Duke ndjekur gjithnjë përhapjen e elementit shqiptar, kufiri i shpatit jugor gjatë Karadakut me përroin e Studenës mund të mbërrijë në Lepenc dhe prej këtu të bashkohet me kufirin e tashëm të Tetovës, në drejtim të Shkupit dhe të Kërçovës. Kështu, brenda kufirit do të binte gryka e rëndësishme strategjike e Kaçanikut dhe hyrja prej jugut në veri do të lidhej përveç kësaj edhe me luginën e Moravicës. Kështu hyrja e vendit do të ishte krejtësisht në dorën e Austro-Hungarisë. Duke filluar nga kufiri i Tetovës dhe i Dibrës, kufiri i vendit do të ndiqte më mirë atë të sotmin, përmbi majat e maleve të Bistrës – Jamas [Mijacit?] - dhe Karçinit deri në malet e Debarcësi pastaj përtej kufijve të sotëm të Dibrës dhe të Ohrit, të vazhdonte gjatë rrjedhës së burimit të Shkumbinit, për të mbërritur te malet e Linës dhe prej këtu, duke bërë si kufi të jugut lumin Devoll dhe Seman, të zerë Adriatikun. Kufiri i Veriut, duke filluar nga deti në Nish do të jetë natyrisht ai që është sot, si ndaj Malit të Zi e Bosnjës Lindore, ashtu dhe ndaj principatës së Serbisë.

Një pushtim i [viseve të] epirotëve, edhe sikur ai të kishte në plan vetëm viset e toskëve të përzierë, do të ishte megjithatë ndoshta i lidhur me një zgjerim jorelativ të vijës bregdetare.

Por, me gjithë atë, do të ishte shumë i këshillueshëm pushtimi i rretheve shumë pjellore dhe produktive të Beratit dhe pozitës detare shumë të rëndësishme të Vlorës dhe të kriposes së saj. Për më tepër Vlora është jashtëzakonisht e përshtatshme për ndërtimin e një hekurudhe përmes Thesalisë, dobitë e mëdha të së cilës janë theksuar nga shumë anë. Sigurisht, këto vise më mirë do të ishte të ndodheshin në duart austriake se sa në ato të të huajve, p.sh. të Italisë.

Me fitimin e Shqipërisë së Sipërme në shtrirjen e saj të plotë, natyrisht përveç shqiptarëve, në posedim të Austro-Hungarisë do të kalonin edhe afërsisht 400.000 serbë, bullgarë, jevgj e të tjerë, por këta përballë shqiptarëve formojnë vetëm një minoritet, qoftë në tërësinë e tyre, qoftë secili më vete, ndaj do të jenë krejtësisht nën vëzhgimin e tyre.

Favorizimi në mënyrë të veçantë i minoritetit [jo shqiptar] nga një pozicion sllavofil, do të ndikonte brenda arsyes që shqiptarët të detyroheshin të emigronin dhe të viheshin në gjendjen e një majoriteti që sakrifikohej për hatër të disa minoriteteve të copëzuara, një padrejtësi kjo që edhe prej sllavofilit më të tërbuar me arsye, me të drejtë nuk mund të kërkohet.

Veç kësaj, elementi i përgjithshëm i Shqipërisë së Veriut ka një rëndësi të vërtetë politike vetëm në shtrirjen e shënuar dhe vetëm brenda

kësaj paraqiten dobi për ekonominë kombëtare, dobi të cilat, për shembull me fitimin thjesht të territorit të Shkodrës, nuk do të realizoheshin dot, mbasi rrethet produktive, për rendimentet e larta të të cilëve jemi të sigurt, fillojnë pikërisht në atë anë të Drinit.

Në lidhje me sa më sipër, është veçanërisht për t'u shënuar lugina e Tetovës, Fusha e Kosovës, fusha e Moravës dhe ajo e Drinit të Bardhë, vise këto që qysh sot janë jashtëzakonisht produktive dhe për qeverinë e Portës, të lidhura me dobi të mëdha financiare. Në lidhje me prodhimtarinë e burimevet natyrore të vendit, më lejoni t'i referohem raportit tim politiko-tregtar të këtij viti.

Çështja e krishterizimit eventual të shqiptarëve myslimanë të Veriut, në rast të një pushtimi të vendit nga Austro-Hungaria, duhet të kuptohet vetëm si konvertim i tyre në kishën katolike, se vetëm në një rrugë të tillë kombi do të mbetej i bashkuar edhe si besim, gjë e cila sigurisht do të ishte plotësisht e këshillueshme po të merret parasysh detyra që do t'i binte përsipër, [shqiptarëve], veçanërisht për t'iu kundërvënë sllavizimit ortodokso-grek, [detyrë e vështirë] në qoftë se ata copëtohen në një pjesë katolike dhe në një pjesë ortodokse. Shqiptarët myslimanë të veriut ruajnë akoma të gjallë në kujtesë konvertimin e tyre nga katolicizmi në islamizëm, shpesh dinë dhe epokën e saj, të cilën e tregojnë sipas brezave dhe kështu do të ktheheshin pa shtrëngesë në fenë e të parëve dhe të afërmeve të fisit të tyre.

Konvertimet i përkasin në një numër jo të vogël periudhave kohore të reja dhe shumë të reja. Kështu, për shembull, në mes të fiseve të kthyer në islamizëm, disa familje dhe persona të krishterë akoma respektojnë detyrat fetare sipas ritit katolik. Në rrethinat e Prizrenit dhe të Gjilanit, veç kësaj, ka një numër katolikësh të fshehtë, të cilët po të paraqitet rasti do të pranonin menjëherë hapur katolicizmin. Të gjitha këto, si arsytet politike, ashtu dhe situata e vërtetë, do të çojnë në rikthimin e shqiptarëve myslimanë në katolicizëm dhe, në këtë rast, peshkopatave shqiptare, pjesa më e madhe e të cilave aktualisht kanë vetëm rëndësinë e famullive me një popullsi shumë të shpërndarë, do t'u jepej rasti të bëheshin pastaj pikërisht dioqeza të vërteta dhe të merrnin misionin e madh, i cili do të kuptohej probablisht prej tyre në atë mënyrë që t'i përshtatet interesave të shtetit dhe të popullit. Më tej, kur ato të kenë plotësuar këtë, do të bëheshin edhe një faktor shumë i rëndësishëm për nxitjen e zhvillimit shoqëror dhe mendor të kombit.

Disa prej dioqezave për të cilat flitet, natyrisht do të duhej që të rrimëroheshin mbasi prelatët, si: emzot Pooten në Shkodër, Capaccio në Tivar, Ambrosio në Durrës, megjithëse janë burra shumë të respektueshëm dhe pjesërisht të ditur, për shkak të moshës së shkuar nuk janë më të aftë për veprime.

Emzot Bucciarelli në Prizren, Malczinski në Lesh, Giulio në Sapa dhe Gracchi në Pulat, janë burra më të rinj dhe inteligjentë, si të gjithë peshkopët shqiptarë-ultraromakë, janë edhe njerëz praktikë, të aftë për të kuptuar drejt situatën e ndryshuar të gjërave. Në sajë të njohurive të tyre mbi vendin dhe të influencës së tyre mbi popullin, këta janë në gjendje t'i bëjnë qeverisë punë të dobishme.

Kleri shqiptar gati në përgjithësi i është kushtuar meshtarisë. Vetëm disa misionarë franceskanë të kuvendit të Shkodrës kanë mësuar në shkollën elementare të atjeshme, kurse seminari i atjeshëm ndodhet në drejtimin e një prifti jezuit. Kleri tjetër është ekskluzivisht kler meshtarie, që ndahet në misionarë të urdhërit franceskan dhe në kler shekullar. Këta të fundit janë pa përjashtim të kombësisë shqiptare.

Kleri i sotshëm, sidomos ai kombëtar, nuk e kryen plotësisht misionin e tij, por sa për fillim duhet që të jemi të kënaqur, aq më tepër, sepse ai nuk mund të zëvendësohet nga që duhen marrë në konsideratë njohuritë e tij për gjuhën e vendit. Në rastin e konvertimit të myslimanëve natyrisht do të rezultonin kushte krejt të ndryshme, për të cilat kleri që është sot në dispozicion nuk do të mjaftojë dhe atëherë do të vinte momenti për të filluar edukimin e brezit të ri klerikal prej të cilit nuk do të kërkoheshin pretendime të mëdha, veç për shembull ato që i kërkohen tani klerit famullitar dalmatin.

Në rast të një pushtimi, aq më tepër të një posedimi definitiv të Shqipërisë së Veriut, do të duhej që autoritetet civile dhe ushtarake të kenë si detyrë që të përdorin një takt të madh, mbasi shqiptarët duhet të trajtohen me rigorozitet të madh, por edhe me konshiençë dhe me drejtësi, edhe pse qeverisen jo me lehtësi. Ata mund të bëhen të pabindur dhe të vështirë në rast se do të vihej dorë me forcë dhe para kohe në institucionet dhe zakonet e tyre kombëtare, edhe pse ato bazohen në paragjykime.

Të paktën duhet të kalojë një gjeneratë, para se të mund të mendohet për një ndryshim rrënjësor të gjendjes sotme, sepse, para të gjithave, duhet që popullsia të ngrëjë nivelin e ulët të sotëm kulturor, e cila do të arrihet vetëm me anë të edukimit të rinisë. Lëshimi i

urdhëresave të rrepta kundër kusarisë, që ekziston në shumë pjesë të vendit, kundër dukurisë së hakmarrjes e përgjithësisht, kundër veprimeve të paligjshme, mund të bëhet menjëherë dhe ato kanë për t'u pritur me mirënjohje. Përkundrazi, përse i përket rekrutimit të trupave duhet që ky të mos bëhet për një kohë, për shkak të paragjytimeve që ekzistojnë në shumë vise për këtë. Të mësuar me një administrim të keq, të bazuar krejtësisht ose më tepër në shantazhe, arbitraritete dhe në partizanira të çdo lloji, brenda një kohe të shkurtër, kombi do të mësohet t'i kuptojë dhe t'i çmojë të mirat e një administrimi të rregullt, të bazuar mbi drejtësi ose ligj, kështu që me siguri mund të llogaritet bashkëpunimi i tyre kundër shfaqjeve të brutaliteteve dhe të mosnënshtrimeve.

Parimet e para themelore të një jetese qytetare paqësore, sigurimi i jetës dhe i pasurisë, janë dhurata të cilat shqiptari i njej akoma pak. Për garantimin e tyre ai do të tregojë mirënjohës me vepra dhe me respektin e madh që ai ka ndaj autoriteteve të ndershme, do të sillej i bindur karshi tyre dhe do të bëjë një katundar dhe qytetar i qetë. Shqiptari zotëron një inteligjencë natyrale të plotë, e cila do ta ndihmojë të kuptojë shumë shpejt dobitë dhe mungesat e një pozite të re.

Në qoftë se kërkohet një njohje e zakoneve dhe dokeve shqiptare, para së gjithash vjen në konsideratë që të shqyrtohen ato të fiseve malore, të cilat me pak ndryshime kanë institucione kombëtare të barabarta, ndërsa zakonet dhe jeta e përgjithshme e popullsisë së qytetit dhe e fushës paraqet me pak karakteristika origjinale. Lejohem pra, që punës së parashtruar t'i bashkoj një artikull të shkruar në vjeshtën e vitit të kaluar, i cili ka për objekt kushtetutën, (kannunin) zakonet dhe veçoritë e karakterit të mirditasve.

Konditat e parashtruara atje mund të adaptohen pak a shumë edhe për fiset e tjera malore të Shqipërisë së Sipërme dhe diskutimi i tyre bën pjesë në kuadrin e punës së parashtruar:
